

Maja SOLAR¹
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDK
141.72
141.82

NATRAG KA BORBENIM POJMOVIMA: KLASA, POL, UNIVERZALNOST

APSTRAKT Autorka daje strukturalna određenja borbenih pojmova klase i pola. Postavlja kao problematične ne samo teorije i politike identiteta, već i one teorije i politike dezidentifikacije koje izostavljaju analizu proizvodnih odnosa. Umesto akcenta na kulturnom materijalizmu, zalaže se za (povratak na) istorijski materijalizam. Nova emancipatorska teorija i politika iziskuje i novo određenje univerzalnosti.

Ključne reči: klasa, pol, univerzalnost, kulturni materijalizam, kritika postmodernih strategija, istorijski materijalizam, proleterski subjekt, feministički subjekt

Da bismo mislili moguća odnošenja klasnih i polnih struktura, najpre bi ih trebalo nekako odrediti. No, to nije jednostavan zadatak. Ne samo zato što postoji mnoštvo različitih teorijskih interpretacija klasnog i polnog, već zato što, čak i držeći se za specifično interpretativno polje definisanja, sam 'predmet' izmiče jednostavnom i jednoznačnom određenju. U prepoznavanju klasnih i polnih pozicija, čini se, reč je epistemološkim strukturama koje su na neki način paradoksalne.

Kada kažemo 'klasa', da li mislimo na neku specifičnu poziciju, na strukturalni proces ili, možda, na neku vrstu identifikacije? Da li klasna odredba upućuje na klasni subjekt ili je reč o načinima subjektivacije? Da li je klasa određena ekonomski, politički ili kulturno, ili je već i ovo razdvajanje društvenih polja problematično? Ista, ali i mnoga druga pitanja, mogu se postaviti i u vezi sa odredbom pola. Kada kažemo 'pol' – da li mislimo na polnu poziciju, polni

1 E-mail: majasolar6@yahoo.co.uk

strukturalni proces, polnu identifikaciju, polni subjekt ili subjektivaciju? Da li postoje polno određeni entiteti, da li su oni partikularni ili univerzalni, da li čine puko zajedništvo polnih individua ili se radi o strukturalnom društvenom odnošenju?

U pokušaju mapiranja nekoliko ključnih tačaka u vezi sa poimanjem klase i pola, krenućemo upravo od artikulacije ‚klase‘ i ‚pola‘ kao strukturalnih određenja.

Za klasu, onako kako je misli Marks, suštinsko u određivanju je to da se radi o izrazu *odnosa* eksploatacije između onih koji proizvode višak vrednosti i onih koji taj višak prisvajaju. Prvo što se ovde ističe jeste da za klasno određivanje nije ključno prepoznavanje pretpostavljenih identitetskih klasnih pozicija, već da je najpre reč o *odnosu*, relaciji. Taj odnos je asimetričan odnos eksploatacije, dakle, konfliktni odnos. U kapitalističkom sistemu je podela rada zasnovana na kolektivnoj proizvodnji sredstava za ljudske potrebe, dok samo nekolicina poseduje i kontroliše ta sredstva, prisvajajući višak rada. Osnovna asimetrija u odnosima proizvodnje je ona struktura koja prožima sve kapitalističke odnose u njihovim različitim istorijskim specifičnim uobličenjima, jer nema kapitalizma bez ovog antagonističkog odnosa. Stoga je klasna struktura temeljni društveni *antagonizam*, *klasna borba*. Ako bismo sada logički analizirali ovu postavku, onda bismo videli da nije jednostavno reč o datim klasnim pozicijama, o klasnim pozitivitetima, već da su ključne kategorije u određivanju klasnog *odnos* i *protivrečnost*, a tek iz njih se mogu dalje izvesti klasne pozicije. Ne postoje najpre neke individue koje se imenuju kao ‚proleter‘ i individue koje su ‚kapitalisti‘, niti individue naknadno stupaju u odnose u proizvodnim procesima, već nema ni proletera ni kapitalista pre tih odnosa. Sami *odnosi* su ono što proizvodi ove klasne pozicije, a pošto je reč o odnosima eksploatacije, ovi odnosi su i odnosi protivrečnosti, tj. klasnog sukoba. U strukturalnom određenju ne radi se o klasnim identifikacijama, nego o mišljenju konstelacija klasnih odnosa koje omogućavaju da se pojave izvesne identifikacije. Marks je uvek kritikovao ‚objašnjenja‘ koja polaze od mita o individui, tzv. robinzonijade – teorije koje prvo pretpostavljaju postojanje izolovane individue ili individua, pa tek onda iz ovog izvode poreklo odnosa proizvodnje, kao da te individue već nisu bile u odedenim odnosima proizvodnje koji su im omogućavali da se pojave baš u

tim individualnim određenjima. ‚Objašnjenja‘ (građanske) političke ekonomije, zapravo ništa i ne objašnjavaju, već izvode genezu, poput teološke naracije o prvom grehu, iz činjenice ili događaja koji tek treba da budu objašnjeni.

„Nemojmo se prenijeti u izmišljeno prastanje, kao nacionalni ekonomist, kad hoće da objašnjava. Takvo prastanje ne objašnjava ništa. Ono samo potiskuje pitanje u sivu maglovitu daljinu. On pretpostavlja u obliku činjenice, događaja ono, što treba da se deducira, naime, nuždan *odnos* [kurziv M.S.] između dvije stvari, npr. između podjele rada i razmjene. Tako teologija objašnjava porijeklo zla pomoću prvog grijeha, tj. ona pretpostavlja kao činjenicu u obliku historije ono, što treba dokazati” (Marx i Engels 1985, 245).

Važno je istaći da marksističko objašnjenje ne ispušta iz vida individuu, već se pokazuje kako individualnost ne može biti mišljena u vakuumu, na robinzonskom ostrvu, kao da individua nije deo određenih društveno-proizvodnih odnosa. Za Marksa je ključno aristotelovsko određenje čoveka kao *društvene* individue. Čovek ne postoji van društvene celine i ovaj odnos individualiteta i društvenog totaliteta ima različita uobličjenja u istoriji (sam koncept individue se pojavljuje tek sa građanskim društvom, u sprezi je sa ideologijom posedničkog individualizma, a svoj krešendo ima u savremenom neoliberalnom horu diskursa o individi i individualnosti). Istovremeno, ni društvo se ne misli kao nekakav apstraktni totalitet, već kao istorijska struktura koja svoju potvrdu ima u odnosima individua. Dakle, u analizi klase kao strukture ne polazi se od individua kao takvih, već od određenih odnosa u kojima je moguće misliti individualnosti. Za Althusera (Louis Althusser), takođe, nema najpre individua koje bi onda stupale u određene odnose, već je reč o proizvodnim odnosima koji omogućavaju efekte subjekatskih pozicija ili različite subjektivacije. Klasa kao strukturalno određenje se, dakle, misli kao klasni *odnos* (eksploatacije) i klasna *borba*.

U pogledu artikulacije polnosti ćemo krenuti, takođe, od strukturalnog promišljanja polnog, dakle, od analize odnošenja, koje je ujedno i sukob, antagonizam. I u ovom određenju ne polazi se najpre od polnih identiteta, već od polne relacije. Reč je o polnoj razlici, ali razlika nije ‚mirna‘ razlika između polnih pozicija (jer onda ne bismo nastupali kao feministi i feministkinje), već je reč o napetom odnosu dominacije i represije, dakle, opet o nekom

radikalnom jazu. Stoga pošto je i polna matrica asimetrična, suštinsko u odredbi polnog mora opet biti (polni) *antagonizam*. Nasuprot postmodernom, preovlađujućem, odbacivanju patrijarhata kao ‚velike naracije‘, Rozmari Henesi (Rosemary Hennessy) smatra da je patrijarhat borbeni koncept (*struggle concept*), politički urgentan koncept koji nam omogućava da analiziramo društvene hijerarhije u polnim, rodnim i rasnim artikulacijama.

„Patrijarhat je varijabilni i istorijski društveni totalitet u kojem su partikularni oblici organizovanja društvenih odnosa, kao što su rad, građanstvo, reprodukcija, vlasništvo, zadovoljstvo i identitet, imali trajan učinak na dominaciju heterorodnih struktura, dok se, istovremeno, te strukture menjaju i bivaju mesta društvene borbe” (Hennessy 2000, 23).

Stoga, baš kao što ni za Marksa kapitalizam nije kategorija apstraktnog totaliteta, tako ni patrijarhat za marksističke feministkinje nije esencijalistička, fiksna i neistorijska kategorija. Kako se i kapitalizam pokazuje u svojim specifičnim istorijskim oblicima, tako se i patrijarhat formira istorijski, promenljivo, u složenim kauzalnim odnosima (nikada monokauzalnim). No, i pored ove varijabilnosti, i kapitalizam i patrijarhat, opstaju kao strukturni društveni totaliteti (u smislu istorijskih struktura sa svim svojim konkretnim oblicima), koji organizuju određene polne i klasne odnose. Odnosi eksploatacije u vidu kapitalističkog izvlačenja viška vrednosti rada i patrijarhalna rodna/polna hijerarhija čine strukturne karakteristike svih oblika patrijarho-kapitalističkih² sistema. Ukoliko ne vidimo ove suštinske crte kapitalističkog i patrijarhalnog režima, koji su opšti, te ako se samo bavimo mikro-borbama, mikro-politikama, sami sistemi se ne dovode u pitanje. Diskreditacija ovih strukturnih totaliteta upravo same totalitete ostavlja netaknutim! Utoliko, odbacivanje koncepta patrijarhata (tipično za većinu postmodernih i poststrukturalističkih feminizama) ne čini se politički produktivnim u borbi protiv ovih sistema eksploatacije i dominacije. Takođe, koncepte kapitalizma i patrijarhata treba misliti u nužnoj vezi. Kapitalizam je u suštini patrijarhalni sistem, koji se u organizaciji odnosa proizvodnje i polno konstituiše, jer, istorijski, akumulacija profita se uvek oslanja(la) na reprodukciju ženskog

2 Pojam ‚patrijarho-kapitalizam‘ namerno upotrebljavam u ovom obliku, ne bih li istakla to da patrijarhat nije pûki dodatak kapitalizmu, već da mu je inherentan.

neplaćenog kućnog rada. Stoga se i kapitalističke i patrijarhalne strukture razumevaju na nekoliko ravni: klasnoj, rasnoj, rodnoj, polnoj...

Epistemološke odredbe ‚klase‘ i ‚pola‘ ne zasnivaju se na identitetskim pozicijama, već se polazi od struktura koje uslovljavaju, proizvode, konstituišu i ponavljaju klasne i polne prakse. Ove strukture čine klasne odnose (složen odnos ekonomske proizvodnje, ideoloških aparata, diskurzivnih praksi, proizvodnja klasnih subjekta, itd.) i polne odnose (složen proces materijalizacije polnosti, diskurzivnih praksi, ideoloških aparata, proizvodnje polnih subjekata, itd.). U analizi izvesnih kategorija ne polazimo od tih kategorija kao da su one same po sebi date i pretpostavljene, već polazimo od strukturalnih uslova kojima se tek mogu opisivati procesi nastajanja klase i pola. Takođe, ne polazimo od pretpostavljene klasne ili polne subjekatske pozicije, već uviđamo da se prvo moraju misliti strukturni odnosi koji omogućavaju pozicioniranja. Nema proletera van istorijski specifičnih odnosa proizvodnje (kapitalističkih), niti ima žena van istorijski specifičnih polnih matrica koje određuju kako će se subjekatski položaji pojaviti. Pri tome, strukture nisu koherentni, vanvremeni i kontinuirani sistemi, već je reč o istorijskim entitetima, dakle, diskontinuiranim poljima, prekidima, ponavljanjima, *prostorima rasipanja* (fukoovski rečeno).

Klasni subjekt, utoliko, nije nikakav naturalizovani klasni identitet. Simptomatično je da je veći deo teorijskih orijentacija (pa i onih koje se prepoznaju kao ‚leve‘) potpuno izbrisao pojam klase iz svoje analize (osobito krajem XX veka). Sa druge strane, na mestima gde je pojam zadržan, on je preobražen u određenja koja ‚pacifikuju‘ ovaj borbeni koncept. Tako se klasa često misli upravo kao identitetski određena, kao životni stil pojedinaca i pojedinki koji se određuje na osnovu primanja, konzumerskih obrazaca, zanimanja... Rozmeri Henesi ovakve analize³ naziva *klasizmom*.

3 Jedan konkretan primer ovakvih orijentacija, koji Henesi daje baš na ovom mestu, jeste feminističko-lezbejska grupa *The Furies Collective*, osnovana u Vašingtonu 1971. godine. I pored proučavanja Engelsa, kao i uočavanja klasnih privilegija unutar pokreta, te nadmašivanja uvreženih diskusija o lezbejstvu kao privatnom, kulturnom ili pravnom identitetu, one se fokusiraju na kulturnu opresiju, a ne na klasnu eksploataciju. Njihovu odredbu heteroseksualnosti kao institucije Henesi smatra važnom, ali, s druge strane, uočava da se analiza institucije nije razvijala u pravcu povezivanja sa kapitalizmom (Hannesty 2000, 49, 50).

„Klasizam naglašava kulturni izraz klasne hijerarhije – putem prihoda, potrošačkih izbora i životnog stila – i razume klasnu razliku u terminima statusa. Kao rezultat, on preusmerava fokus klasne analize od eksploatacije na kulturnu opresiju” (ibid., 49).

No, nisu samo identitetske teorije i politike one orijentacije koje preobražavaju koncept klase, već i one koje radikalno denaturalizuju identitetske pozicije, ali ih objašnjavaju putem kulturnih/diskurzivnih određenja. Dominantne postmoderne i poststrukturalističke teorije, takođe, svode klasu na simboličko određenje (iako ne-identitetsko). Zasnivajući materijalistička stanovišta prevashodno kao *kulturno* određena, klasu razumeju kao „artikulaciju simboličkih (subjekatskih) pozicija, a ne kao efekat organizacije rada koja modulira ideologiju i državu, i obratno, njima je pogođena” (ibid., 60). Kulturni materijalizmi odbacuju klasnu analizu organizacije rada i zamenjuju je simboličko-normativnim razumevanjem materijalnosti i produkcije.⁴ Često ove pozicije prebacuju marksističkim analizama da su jednostrano usmerene na materijalno/ekonomsko na uštrb ideološkog. No, istorijski materijalizam društvenost misli kroz istorijske i materijalne relacije u proizvodnji, pri čemu su one uvek određene i značenjskim normativnim praksama i zakonima (kulturno, ideološki, pravno...). Čitanja marksističkih interpretacija kao ekonomističkih – potpuno su pogrešna. Čak ni Marks nije isticao ekonomsku ravan na redukcionistički način, a one struje koje su ga tako čitale su, dakako, problematične. U mišljenju klasa kao kategorija kojima se objašnjavaju proizvodni odnosi analiza bi trebalo da objasni složene veze ekonomskog i ideološko-kulturnog. Stoga nam se povratak na istorijski materijalizam čini važnim političko-teorijskim zadatkom u konceptualiziranju klase. Klasa se ne misli kao identitet, ali, ona nije prvenstveno ni kulturno određena, već proizilazi

4 Štaviše, nadaju se opasnosti od isključivo kulturnih materijalizama u većim razmerama.

„Dakle, feministkinje su pre naglasile kritiku kulture upravo u trenutku kada su okolnosti nalagale povišenu pažnju spram kritike političke ekonomije. Štaviše, kako je ta kritika napuštana, kulturni element odvojen je ne samo od ekonomskog, već i od kritike kapitalizma, kritike koja ih je prethodno objedinjavala. Odeljeni od kritike kapitalizma i stavljani na raspolaganje alternativnim tumačenjima, navedeni elementi mogli su biti uvučeni u 'opasnu vezu' sa neoliberalizmom, kako je to Hester Eisenstein imenovala” (Frejzer 2012, 249).

iz složenih odnosa u proizvodnji (koji su, dakako, uvek u odnošenjima i sa kulturnim/diskurzivnim režimima).

Pol se, isto tako, ne posmatra kao nešto prirodno što prethodi rodu – takva naturalizacija stvara privid prirodne zasnovanosti roda i legitimiše regulativne norme ustoličene na takozvanoj prirodnoj razlici polova. Džudit Batler (Judith Butler) je ukazala na ovaj diskurzivni okvir ne samo rodnosti nego i polnosti.

„Drugim rečima, ‚pol‘ je idealna konstrukcija koja se vremenom prisilno materijalizuje. To nije jednostavna činjenica niti statično stanje tela, već proces u kojem regulativne norme materijalizuju ‚pol‘ i dovršavaju svoju materijalizaciju svojim prisilnim neprestanim ponavljanjem. Nužnost tog neprestanog ponavljanja jeste znak da materijalizacija nikada nije sasvim završena, da se tela nikad potpuno ne povinuju normama koje su ih naterale da se materijalizuju” (Batler 2001, 14).

No, Batler u svojoj analizi polnosti i rodnosti u potpunosti izostavlja klasnu analizu, stoga se, njen kulturno-normativno određeni materijalizam, iako važan u raskrinkavanju identitetskih polnih teorija i politika, pokazuje kao nedostatan u istorijsko-materijalističkoj analizi fundamentalnih društvenih odnosa proizvodnje.

Pitamo se ko su klasni i polni subjekti, te kako da ih odredimo a da to ne bude na način politika i teorija identiteta, naturalistički, ‚naivno‘ antropološki, logikom robinzonijade. Mnoštvo je teorija koje se bave raskrinkavanjem ovih logika, no, ni ove ‚suprotne‘ logike dezidentifikacije nisu uvek dostatne za istorijsko-materijalističku analizu. Kako logike dezidentifikacije i denaturalizacije nisu dovoljne za suštinske promene režima (patrijarho-kapitalističkog) razmotrićemo putem samih ovih logika.

U klasnoj analizi je reč o prepoznavanju klasnih pozicija, koje se produkuju u specifičnim uslovima proizvodnje i omogućavaju mesta za klasne subjekte. Altiserovski rečeno, subjekt je samo efekt, posledica datih odnosa, prazno mesto koje ispunjavaju oni koji se prepoznaju u određenim subjekatskim pozicijama. To nikada nije stvar slobodnog izbora, jer, reč je o ideološkom učinku, a on je prisilan. Za Džudit Batler, subjekt se konstituiše putem prisile.

Svaka (koherentna) identifikacija je moguća putem konstitutivnih isključivanja (prezrenih oblasti). Subjekt (polni itd.) se konstituše u simboličkom, citiranjem i ponavljanjem zahteva, naredbi, zabrana, pravosudnih praksi. Interpelacija (imenovanje, prozivanje, pozivanje) jeste povlašćeni način otelovljenja subjekta, oblik polnog pozicioniranja.

„Pogledajmo medicinsku interpelaciju koja (i ne računajući nedavnu pojavu sonograma) pomera odojče od ‚ono‘ ka ‚ona‘ ili ‚on‘ i tim imenovanjem ‚devojni‘ devojčicu, uvodi je u područje jezika i srodstva kroz interpelaciju roda. Ali, ‚devojni‘ devojčice ne završava se time; naprotiv, tu utemeljujuću interpelaciju ponavljaju razni autoriteti u različitim vremenskim intervalima, kako bi pojačali ili osporili taj naturalizovani efekt“ (ibid., 20).

Ali, za Butler, ideološka interpelacija nikada u potpunosti ne uspeva – ključno za konstituisanje subjekta jeste polje koje čine svi oni koji su ‚odbačeni‘ interpelacijom. Oni su, zapravo, uslov subjekta, „isključna matrica koja oblikuje subjekte zahteva, dakle, istovremenu proizvodnju odbačenih bića, onih koji još nisu ‚subjekti‘, ali koji čine konstitutivnu spoljašnjost subjekta“ (ibid., 15). Dakle, subjekt ne nastaje samo prepoznavanjem, već isključivanjem i odbacivanjem. Prema Altiseru, *prepoznavanje stvara subjekt*. Prema Butler i *neprepoznavanje i pogrešno prepoznavanje konstituišu subjekt!* Važno je naglasiti da ovo neprepoznavanje ili pogrešno prepoznavanje samo po sebi NE menja normu. Norma upravo opstaje tako što uvek mora da postoji konstitutivno *drugo*, konstitutivno *spolja*. Svaka koherentna identitetska pozicija se konstituše putem isključivanja – onih ‚prezrenih oblasti‘ koje ne ulaze u ovaj koherentni identitet. Ako je, na primer, reč o identitetu heteroseksualca/ke, on je moguć tako što se naturalizuje i postavlja kao uzor i norma. Ali, on je jedino moguć putem isključivanja i odbacivanja ne-heteroseksualnih oblasti. Identitet heteroseksualca/ke nastaje isključivanjem seksualnih identifikacija koje su za heteroseksualni diskurs eksces (homoseksualne i druge prakse). I upravo te ‚prezrene‘, ‚ekscesne‘ sfere odbačenih subjektivacija omogućavaju da se u odnosu na njih pojavi subjekt sam.

Iako isključenja dovode u pitanje ‚prirodnost‘ privilegovanih identitetskih pozicija, to ne znači da ona samim tim i podrivaju, subvertiraju normu. Takođe, iako je važno da ove isključene identifikacije budu vidljive, to ne

znači da njihova vidljivost suštinski dovodi sam poredak u pitanje. Primer bi mogle biti prakse u heteroseksualnoj popularnoj kulturi koje čine vidljivim homoseksualni ‚eksces‘ (na primer, u Madoninim i Karleušinim spotovima), no ova preoblačenja, zapravo, suštinski NE podrivaju heteroseksualnu normu. Ona su upravo moguća na podlozi te heteroseksualne norme. Stoga njihovo puko simboličko pojavljivanje može biti „kabaretska zabava” (Batler navodi primere iz popularnih filmova, 2001, 162), ali ne i politički čin koji bi zbilja menjao samu normu. Iako vidljivost ‚ekscesa‘ pokazuje kako same heteroseksualne pozicije nisu prirodne, odatle ne sledi da ove ‚neuspešne‘ identifikacije podrivaju samu normu.

Uočavamo kako su politike dezidentifikacije bitne u raskrinkavanju učinaka politika identiteta, ali one nisu dovoljne kao emancipatorski politički čin! Dezidentifikacija je uvek već upisana u prostor identifikacije, jer nema nijednog subjekta bez onoga što isključuje (ne samo kao nešto što je spoljašnje, već i u samom sebi, kako nam pokazuje psihoanaliza). I sama Batler uviđa kako neuspeh identifikacije sa normom ne znači odmah i rušenje same norme. „Ali neuspeh ili odbijanje da se ponavlja zakon ne menja po sebi strukturu njegovog zahteva” (ibid., 140). „Da li je parodiranje vladajućih normi dovoljno da bi se one uklonile; to jest, *nije li možda denaturalizacija roda još jedno sredstvo utvrđivanja hegemonističkih normi* [kurziv M. S.]?” (ibid., 161). Dakle, iako je logika dezidentifikacije neophodna – kao strategija raskrinkavanja diskurzivnih uslova naturalizovanja identiteta – ona nije dovoljna za emancipatorsko mišljenje i delatnost!

Kako se pokazalo u Altiserovoj i vizuri Džudit Batler, subjekat je mišljen kao ideološki efekt, kao ono što nastaje ponavljanjima (i promašivanjima) norme, kao adresat poziva. Ali ovo određenje ideološkog subjekta, koji postaje individua, čovek itd., je prevashodno pravno (Altiser) i simboličko-normativno (Batler) određenje, i ono ne može objasniti poziciju klasnog i polnog subjekta u proizvodnim odnosima. Takođe, ove subjekatske logike ne otvaraju prostor za mišljenje *emancipatorskih* subjekatskih pozicija.

Sada ćemo pokušati naznačiti razumevanje klasnog i polnog subjekta kao suštinski *paradoksalne* epistemološke strukture. U pokušajima mišljenja

subjekta ‚proletera‘ i subjekta ‚žena‘, čini se, sam subjekt nekako izmiče, nije univokno određen. Nije jednostavno opisati ova heterogena mnoštva, u čiju odredbu je upisan paradoks. Setimo se čuvenih citata iz *Drugog pola*:

„Proleterici kažu ‚mi‘, crnci takođe. Postavljajući se kao subjekti menjaju buržuje, ‚belce‘ u druge. Žene – izuzev na izvesnim kongresima koji ostaju apstraktne manifestacije – ne govore ‚mi‘. Ljudi kažu ‚žene‘ i one ponavljaju tu reč da bi imenovala same sebe, ali se ne postavljaju autentično kao Subjekt. ... Žene kao pol nisu solidarne. Pre svega, vezane su za svoju klasu. Interesi buržujki i proleterki ne dodiruju se. ... Upravo u tome je paradoks njihovog položaja: one istovremeno pripadaju i muškom svetu i sferi u kojoj je taj svet osporavan” (De Bovoar 1983 I, 15, 171; II, 449).

Prema De Bovoar (Simone de Beauvoir), postoji napetost pri (epistemološkom) određivanju heterogenog skupa koji bi činile ‚žene‘. Ovaj skup čini neko heterogeno mnoštvo, različito klasno i raso određeno. Paradoks se ogleda u tome što je skup žena, logički, nemoguće pozitivno odrediti, jer su one, kao skup koji je u patrijarhalnom režimu dominacije negiran, odbačen, diskriminisan ..., *negiran* pol. Reč je o univerzalnosti koju čine pojedinačnosti između kojih nema čvrstih ‚organskih‘ veza, o hegelovski rečeno, konkretnoj univerzalnosti koja čuva razlike. Skup koji čine ‚žene‘ je mnoštvo koje je višak nad samim sobom.

Logika univerzalnosti je na delu i u odredbi proletherske subjektivnosti. Kada postavimo pitanje ko su proleterici, ne možemo dati jednoznačnu i fiksnu definiciju proletherskog subjekta, jer je reč o heterogenom mnoštvu. Paradoksalnost u pokušaju određivanja proletherskog subjekta uočljiva je i u tome što, logički mišljeno, proleterici *kao klasa* zapravo i ne postoje, jer oni su u odnosu eksploatacije *negirana* klasa, dakle postoje samo na način negacije (kao eksploatisani, potčinjeni, razvlašćeni, ugnjetavani...), a u procesu emancipacije, u borbi za besklasno društvo – oni treba da nestanu kao klasa (kao i svaka druga klasa, jer u novom društvu bi trebalo da se uspostave drugačiji proizvodni procesi, koji više neće strukturirati klasne odnose, tj. odnose eksploatacije). Dakle, kao klasa, sada su ništa (kako Marks kaže: oni su ništa, a hoće biti sve), a u budućnosti, kada više neće biti klasa – opet neće biti pozitivno *klasno* određeni! Ova paradoksalnost je ključna za logiku revolucionarnog subjekta, koja je logika univerzalnosti (subjekta koji je ništa, a hoće biti sve).

„Proletarijat, kako se može čitati kod Marxa, nema ni domovinu, ni porodicu, ni moralnost, ni političko-juridičke iluzije postojeće situacije; iz totalne razvlašćenosti se rađa pokret dokidanja kapitalizma kao strukture moći (u čemu odzvanjaju starohrišćanski glasovi ‚slabosti moći‘ kod Pavla). Znajući da autonomija političkog nastupa podrazumeva autonomiju date subjektivnosti, Marks pokušava promisliti *moćnost samoemancipacije proletarijata kao kriterijuma univerzalne emancipacije* (mada da odmah dodamo: ova logika emancipacije se može prepoznati i kod drugih subjektivnosti kao što su žene, obojeni itd.)” [kurziv M. S.] (Lošonc 2009, 117–118).

Ženski i proleterski subjekt je, dakle, paradoksalni subjekt, heterogeno mnoštvo, univerzalnost putem koje je jedino moguća univerzalna emancipacija.

Videli smo da su i u klasnim i u polnim određenjima ključni momenti strukturalni *odnosi* i neki temeljni antagonizam, sukob. Subjektske pozicije se izvode iz ovih odnosa. Kada ih mislimo kao ideološke efekte, onda opisujemo ideološke subjektske pozicije prema uzoru na pravnu subjektivnost (Altiser) ili kao subjektske pozicije koje nastaju u diskurzivnim formacijama putem konstitutivnih isključivanja (Batler). Međutim, ovim opisima ideoloških subjektivacija još se nije mislila pozicija političkih subjekata kao emancipatorskih. Videli smo da je u pozicioniranju proleterskog i ženskog subjekta na delu neka paradoksalna logika – koja od subjekta čini heteronomno mnoštvo koje podupire univerzalnost. Pojam univerzalnosti, kao jedan od najomraženijih pojmova postmodernog diskursa, jeste uporišna tačka iz koje ćemo misliti *emancipatorske subjektivacije*.

Emancipacija društva od kapitalizma moguća je jedino kao emancipacija one klase koja nije reprezent partikularnih interesa, već koja je reprezent univerzalnosti. Za Marksa, emancipacija je moguća jedino kao emancipacija proletera,

„jer je u njihovoj emancipaciji sadržana opća ljudska emancipacija, a ta je u njoj sadržana zato, jer je cjelokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacije i konzekvencije tog odnosa” (Marx i Engels 1985, 207).

Reč je o onoj ‚paradoksalnoj‘ klasi koja kaže ‚ja sam ništa, a morao bih biti sve‘ (ibid., 84). Proletarijat kao klasa je ukidanje svih staleža i klasa građanskog društva, on je klasa

‚koja poseduje univerzalni karakter svojim univerzalnim patnjama i koja ne traži nikakvo posebno pravo, jer joj nije učinjena nikakva posebna nepravda, nego nepravda uopće ... koja se ne može emancipirati, a da se ne emancipira od svih ostalih sfera društva, i da time ne emancipira sve ostale sfere društva‘ (ibid., 86).

Određujući emancipatorsku klasu kao univerzalnu, Marks ne opisuje apstraktnu univerzalnost u smislu ‚velike naracije‘, niti se radi o esencijalističkoj univerzalnosti. Esencijalistički univerzalizam se gradira logikom dominacije jer, u ime neke partikularnosti koja se nameće kao univerzalnost, legitimise asimetrične odnose. No, za Marksa, proletarijat nije partikularnost. Nije reč o entitetu određenih/partikularnih etničkih, nacionalnih, rasnih, polnih boja, niti je reč o esencijalistički određenom subjektu. Ako imamo u vidu ovo suštinsko određenje proletarijata kao heterogenog mnoštva koje je eksploatisano i koje ukidanjem odnosa eksploatacije oslobađa sve (a ne samo neke) – onda je jasno da se ovom odredbom univerzalnog ne ukidaju razlike, niti se nameće hegemonija određenog partikulariteta.

Univerzalnost, struktura, sistem jesu pojmovi koji su se u postmoderno misli prečesto jednostrano razumevali, kao kategorije *sub specie aeternitatis*. Ali, ovi pojmovi nisu suprotnost istorizaciji jer je nužno misliti strukturne celine, sisteme i univerzalna mnoštva u istorijskim konkretnostima.

Klasni i polni odnosi su istorijski, njihova strukturalna određenja imaju svoja konkretna uobličavanja u načinima proizvodnje. Proizvodni odnosi su u složenim odnosima sa proizvodnjom subjektivnosti. Subjekatska pozicija ‚proletera‘ na početku nastajanja kapitalističkog načina proizvodnje nije ista kao pozicija proleterskog subjekta u dvadesetom veku. Ali i tokom prošlog veka ove pozicije su se modifikovale, shodno različitim oblicima proizvodnih odnosa, kao i režima koji ih podupiru. Tako ‚biti proleter‘ u devetnaestom veku znači biti industrijski radnik. U dvadesetom veku radništvo dobija različite artikulacije u različitim modelima kapitalističke proizvodnje. Neki ovaj proces

vide kao prelaženje iz primarne (poljoprivreda), preko sekundarne (industrija i manufaktura), ka tercijarnoj proizvodnji (pružanje usluga i informacije). Od fordističke faze (proizvodnja je masovna, standardizovana, osnovna jedinica proizvodnje je fabrika, tipično mesto je pokretna traka, radnici i radnice imaju stalan posao, strogo određeni ritam rada itd.) ka postfordističkoj fazi (proizvodnja je individualizovana, specijalizovana, osnovna jedinica proizvodnje je – preduzeće, male jedinice su mrežno povezane, radna snaga je prekarna, ‚fleksibilna‘, proizvodnja se informatizuje, javlja se tzv. imaterijalni rad itd.), ka procesu deindustrijalizacije i pobeđe neoliberalne paradigme krajem dvadesetog veka – klasni odnosi su svakako doživljavali svoje preobražaje, modifikacije i usložnjavanja, ali sama struktura proizvodnih odnosa ostala je ista! Radna snaga je odvojena od sredstava za proizvodnju, a sistem eksploatacije se nastavlja i u novim oblicima. Radničko povezivanje nikada nije bilo jednostavno, niti su te veze ‚prirodno‘ date, niti su bile jednostavan zadatak u sistemu koji upravo opstaje tako što sprečava takve veze. I ranije su postojali mehanizmi kojima su pokušavala da se spreče radnička udruživanja (represija, zakonski mehanizmi, strategije segmentiranja itd.), a danas ona postoje na drugačiji način (mnoštvo ekonomskih, ideoloških, pravno-političkih, diskurzivnih itd. mehanizama kojima se onemogućava onima koji su eksploatisani da se prepoznaju kao klasa eksploatisanih; problem sindikalnog udruživanja; model ‚fleksibilizacije‘ koji onemogućava sastavljanje i udruživanje radne snage; pravni model koji od radnika čini preduzetnika⁵ itd.). Marks i Engels govore o istoriji kao istoriji klasnih borbi. Antagonistička struktura između onih koji eksploatišu i onih koji su eksploatisani je ista (u postojećem sistemu), ali ona svakako ima svoje posebne istorijske oblike. Stoga, univerzalno ‚mi‘ proleterskog subjekta nikada nije bila autonomna, koherentna, ‚organska‘ pozicija koja pretpostavlja skup ‚naturalizovanih‘ proleterskih individua.

Slično bismo mogli reći i za subjekatsku poziciju ‚žena‘. I one su kroz istoriju, a i danas, razvlašćene, bez domovine, bez prava, bez organskih i koherentnih veza. Ženski subjekti se uspostavljaju u borbi protiv polnih odnosa dominacije,

5 O problemima u vezi sa sastavom radničke snage u savremenom kapitalizmu videti tekst Rastka Močnika *Tržište radne snage i sastav radničke klase*, a o nekim karakteristikama kretanja informatizacije proizvodnje i o imaterijalnom radu videti Hardta i Negrija 2005.

u kojima se oni nalaze kao potčinjeni. U istorijskim konkretizacijama, patrijarhat se pojavljuje u različitim oblicima – konstituišući drugačije odnose u proizvodnji koja je još bila zasnovana na rodbinskim vezama, a drugačije u vreme modernizacije (industrijalizacije), kada se konstituišu nove klase (građanska i proleterska) i odnosi proizvodnje koji su zasnovani na strogom podvajanju javnog (sistem plaćenih nadnica) i privatnog (sistem kućnog neplaćenog rada, brige, staranja) domena.⁶ Buržoaski patrijarhat se, pak, razlikuje od onoga što bismo mogli nazvati, zajedno sa Rozmeri Henesi, postmodernim patrijarhatom. I dok su feminističke borbe izvojevale mnoga prava, dominantni model porodice i dalje podrazumeva da rad u sferi privatnog vrše žene (briga o deci, starijima, kućni poslovi), pored rada koji obavljaju u sferi javnog, u kojem su i dalje diskriminisane na osnovu pola. Novi odnosi proizvodnje, u sprezi sa novom postmodernom ideologijom, konstituišu novu žensku subjektivnost – i dalje u sistemu dominacije. Stalna inovacija proizvodnih odnosa, što su Marks i Engels opisali u *Komunističkom manifestu*, suštinski određuje kapitalističke odnose. „Buržoazija ne može da postoji a da neprekidno ne revolucioniše oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa dakle i celokupne društvene odnose” (Marx i Engels 2009, 35). Prepoznati i analizirati nove forme patrijarhalno-kapitalističkih struktura zadatak je istorijskog materijalizma. Kritički i produktivni pristup bi morao uočiti suštinske veze između klasnih i polnih struktura.

„Otuđenje žene treba posmatrati unutar socioistorijskog odnosa muškarac-žena, i tada ono, po mišljenju Marxa izraženom u *Rukopisima*, ima isti oblik kao odnosi u društvu uopšte. Ako su ti odnosi postvareni, onda je i odnos muškarac-žena odnos potpunog postvarenja baziran na eksploataciji i obzvređenju žene ... Samim tim, razotuđenje odnosa između muškarca i žene moguće je jedino u okviru potpunog razotuđenja svih društvenih odnosa; rešenja problema emancipacije žene je čvrsto povezano sa problemima klasne borbe” (Manieri 1981, 85).

Ukrštanje klasnih i polnih borbi ne znači svođenje jedne na drugu, dakako da je važno uočiti i njihove specifičnosti. Utoliko, klasno oslobođenje nije nužno i polno oslobođenje, ali bez njega ono je nemoguće.

6 O regulaciji sistema privatnog i javnog u devetnaestom veku, te, s tim u vezi, o proizvodnji subjekata ‚muškaraca‘ i ‚žena‘, videti Zaharijević 2010.

Klasne i feminističke borbe ne samo da se prepliću, već su suštinski povezane, stoga svaka analiza koja jednostrano izostavlja neki od ova dva pola ne može biti deo emancipatorske teorijske prakse. Postmoderna strategija se kreće u polju umnožavanja razlika, pri čemu (iako baš ona zagovara primat razlike naspram nekog koherentnog entiteta) ovo beskonačno umnožavanje razlika participira na koherentnom entitetu Kapitala, ne menjajući ga. Čak suprotno, entitet/struktura/totalitet/Jedno Kapitala odlično cirkuliše u umnožavanju razlika. Isto tako, mnoge postmoderne feministkinje se bave polnošću u diskurzivnoj analizi umnožavajući polne, rodne i rasne razlike (klasne su uglavnom prećutane ili samo taksativno nabrojane) koje i dalje participiraju u patrijarho-kapitalističkoj strukturi, i suštinski je ne dovode u pitanje. Izvesni načini bavljenja klasom i polom ostavljaju netaknutim temeljne antagonizme, ‚pacifikuju‘ emancipatorske strukture i mirno koegzistiraju u NGO brošurama, na uličnim performansima i protestima (koji se uglavnom samo na tome i završavaju), u akademskim i vanakademskim raspravama. Šta je, dakle, problem sa partikularističkim borbama koje se uobličavaju oko pretpostavke anti-univerzalističke pozicije, pri čemu se prećutno prihvata da je između univerzalnosti i totalitarnosti znak jednakosti? Mikropolitike pozicije koegzistiraju jedna pored druge ostajući puke razlike (naspram) patrijarho-kapitalizma, nikada ne postajući njegovo opasno *drugo*. Setimo se početnih odredbi klase i pola. Ono što je temeljno u ovim odredbama jeste mišljenje *odnosa* (eksploatacije i potčinjavanja) i *antagonizma*. Antagonizam nikada nije samo razlika, stoga postmoderno insistiranje na pojmu razlike (iako važno), ukoliko se ne bavi osnovnim društvenim antagonizmima u ekonomskim odnosima i ne zaoštrava emancipatorske potencijale, ostaje jalovo. I ne samo to, postmoderne teorijske strategije upravo su izraz preobraženih oblika proizvodnje, vlasti, ideologija.

„Kad počnemo da razmatramo ideologije akcionarskog kapitalizma i svetskog tržišta, pokazuje se da su strategije vlasti potpuno zaobišle postmoderne i postkolonijalne teoretičare koji zagovaraju politiku razlike, fluidnost i hibridnost s namerom da dovedu u pitanje binarnosti i esencijalizam modernog suvereniteta. Vlast je napustila bastion koji ovi teoretičari napadaju i prodrila u njihovo zaleđe i pridružila se njihovom napadu u ime razlike. ... Nema nikakvih razloga da sumnjamo u demokratske, egalitarističke, pa povremeno i antikapitalističke želje koje motivišu velike segmente ovih oblasti

rada, ali važno je ispitati korist ovih teorija u kontekstu nove paradigme vlasti. ... Ideologija svetskog tržišta uvek je predstavljala antiesencijalistički diskurs *par excellence*. Cirkulacija, mobilnost, raznolikost i mešavina jesu njeni uslovi postojanja. Trgovina nosi sa sobom razlike, i što ih je više – tim bolje i veselije!” (Hard i Negri 2005, 155, 168).

Partikularističke borbe u globalnom patrijarho-kapitalizmu i na svetskom tržištu samo su žilice njegove dobre cirkulacije.

Pojam ‚univerzalnosti‘ u postmodernoj misli postao je sinonim za svaki oblik kolonijalizma, totalitarizma, a u feminizmu za oblik falogocentrizma i androcentrizma. Međutim, postoje pristupi pojmu univerzalnosti u kojima se univerzalnost ne misli pojednostavljeno, naturalizirano i supstancijalno, već se univerzalnost pokazuje kao kontaminirana pojedinačnim, kao ‚iščašena‘, kao prazno mesto na kojem se odvija mnoštvo borbi za hegemoniju. Moglo bi se sporiti i oko toga da li je uopšte moguća politika čiste partikularnosti, jer svaki partikularistički zahtev mora biti postavljen na način da sam sebe nadmašuje. Mislimo li pojam univerzalnosti na dijalektičkom tragu (pored Marksovih odredbi, ne zaboravimo i Hegelovu dijalektiku konkretne univerzalnosti, složenih odnošenja opšteg i pojedinačnog itd.), uviđamo da je univerzalnost važan politički koncept. Čak i Butler revidira svoj raniji negativni stav o univerzalnosti. Još u predgovoru knjige *Nevolje s rodom* piše:

„U knjizi, tendiram da tvrdnju o ‚univerzalnosti‘ poimam isključivo u negativnim i isključujućim terminima. Ipak, došla sam do zaključka da pojam ima važnu stratešku upotrebu kao nesupstancijalna osnova i otvorena kategorija, i to dok sam radila sa izvanrednom grupom aktivista, prvo kao članica uprave a onda i kao predsjednica Internacionalne gej i lezbijske komisije za ljudska prava (1994–7), organizacije koja predstavlja seksualne manjine u vezi sa širokim spektrom pitanja ljudskih prava. Tu sam shvatila kako tvrdnja o univerzalnosti može biti proleptična i performativna, prizivajući stvarnost koja još uvijek ne postoji i pružajući mogućnost za preplitanje kulturnih horizonata koji se još uvijek nisu susreli. Tako sam došla do drugog shvatanja univerzalnosti u kojoj je ona definisana kao rad na kulturnom prevođenju koji je orijentisan ka budućnosti” (Butler 2007, 18).

A u kasnijim radovima, osobito u raspravama o levici koje je pisala zajedno sa Laklauom (Ernesto Laclau) i Žižekom, Butler analizira ,univerzalnosti koje se takmiče' i, oslanjajući se upravo na Hegelovu logiku konkretne univerzalnosti, misli paradoksalni pojam univerzalnosti koji je nemoguće odvojiti od njenih utemeljujućih negacija, koji je odsutnost bilo kakvog zajedničkog sadržaja i neka vrsta obećanja. Tako za Butler nema politike bez vrednosti univerzalnosti, kao što ni za Laklaua nije moguća politika manjinskih grupa ukoliko se ona ne formuliše kao univerzalna. Univerzalno se u Laklauovoj misli, na tragu gramšijevske koncepcije hegemonije, misli kao *Kampfplatz*, kao bojno polje na kojem se mnoštvo pojedinačnih sadržaja bori za hegemoniju.

Mogli bismo spomenuti, inače vrlo složen Badijuov (Alain Badiou) koncept univerzalnosti koji se oslanja i na matematičku teoriju skupova Pola Koena (Paul Cohen). Badiju razlikuje partikularno mnoštvo i mnoštvo koje podupire univerzalnost. Kako bi partikularno mnoštvo bilo mnoštvo neke opštosti koja kontroliše svoje delove, jer je predikativna i kalkulabilna opštost, tako ono ne može biti univerzalnost. Partikularna ili komunitaristička opštost inkorporira subjekt ,po pravu', i stoga je zakonska. Buržujski subjekt ,po pravu' dobija ono što mu pripada, prema ovoj opštosti. Ali u drugoj vrsti mnoštva, mnoštvo se misli kao višak nad samim sobom.

„Duboka ontološka teza jest da univerzalizam pretpostavlja mogućnost da se mnogostruko ne misli kao dio, već kao višak nad samim sobom, kao ono izmješteno, kao nomadizam bezrazložnosti” (Badiou 2006, 109).

Ako se vratimo marksistički određenom revolucionarnom subjektu, a on je za Marksa univerzalni, onda ćemo videti da je tu reč upravo o mnoštvu koje ne broji svoje članove shodno nekom partikularnom kriterijumu (nacionalitetu, etnicitetu, boji kože, polnim odlikama...). Proletarijat je univerzalnost kao nekonzistentno i beskonačno mnoštvo, univerzalnost u smislu *za sve*, bez obzira kome šta po pravu pripada ili ne.

Zanimljivo je i mišljenje univerzalnosti kao ,univerzalnog univerzalizma'. Volerstajn (Immanuel Wallerstein) analizira oblike evropskih univerzalizama (humanistički, orijentalistički i naučni), razlikujući ih od koncepta *univerzalnog*

univerzalizma za čiju ideološku hegemoniju se treba boriti. „Jedna od mogućih alternativa je mnogostrukost univerzalizama koji bi ličili na mrežu univerzalnih univerzalizama” (Wallerstein 2007, 96). Opisujući istorijsku epizodu kontroverze između Sepulvede i Las Kasasa (Sepúlveda – Las Casas), analizirajući zastrašujuće učinke imperijalističkih (univerzalnih) projekata, ‚humanističkih’ prava na intervenciju, te esencijalistički partikularizam orijentalizma i naučni univerzalizam, Volverstajn ne napušta zahtev za jednom novom politikom univerzalizma.

„Danas je pred nama problem kako da krenemo izvan evropskog univerzalizma – ovog poslednjeg iskrivljenog opravdanja postojećeg svjetskog poretka – ka nečemu mnogo težem za dostići: univerzalni univerzalizam, koji odbija esencijalističke karakterizacije društvene realnosti, istorijski označava i univerzalno i pojedinačno, ponovo ujedinjuje takozvano naučno i humanističko u jedinstvenu epistemologiju, i dozvoljava nam da gledamo jednim visoko analitičkim i prilično skeptičnim okom u sva opravdanja za ‚intervenciju’ moćnih prema slabima” (ibid., 92).

Zašto pojam univerzalnosti ima svoju važnost i za klasnu i za polnu emancipaciju? Kapitalizam je globalan i apstraktan, Marks je pokazao kako su apstraktni i formalni zakoni u središtu konkretnih proizvodnih odnosa. Patrijarhat, sa svim svojim varijacijama, takođe je globalan. Pitanje je da li je emancipacija uopšte moguća kao skup partikularističkih borbi, ili su one, participirajući baš u univerzalnosti kapitalizma, odraz njegove cirkulacije. Mehanizmi fragmentacije i segmentacije upravo i čine logiku klasne i polne dominacije, i ovim mehanizmima se kroz istoriju (u različitim oblicima) potčinjeni subjekti najlakše održavaju u situaciji potčinjenosti. Kako je patrijarho-kapitalizam strukturna opštost koja se zasniva na stalnom inoviranju, pa i inkorporiranju mikropolitika, ovi odnosi ne mogu biti promenjeni putem strategija koje su, upravo, njegov *élan vital*. Misliti danas nove emancipatorske subjekte znači misliti preobražaje u proizvodnim odnosima i diskurzivnim režimima (njihovim dijalektičkim odnošenjima). Kako radnička klasa u tradicionalnom smislu (kao vezana za industriju) ne zauzima više hegemoni položaj, možda je i previše romantično misliti novi emancipatorski subjekt

kao radničku klasu.⁷ Predlažem da se novi klasni emancipatorski subjekt misli kao *proletarijat*, u proširenom smislu, kao figuru rada svih onih koji su eksploatisani u kapitalizmu.

Isto tako, revolucionarni polni subjekt bi bio onaj univerzalni subjekt koji čini mnoštvo različitih bioloških, klasnih, rasnih, etničkih itd. pozicija, a podupire novo, emancipovano ‚postajanje ženom‘. Ključno je da se uoči da ova univerzalnost nije zasnovana na nekom partikularitetu (na primer, imati dojke, menstruaciju itd.), već da se radi o mnoštvu singulariteta koji podupiru emancipaciju žena. Umesto subjekta ‚žena‘ mogli bismo govoriti o *feminističkom subjektu* – koji bi u borbama protiv polne opresije uključivao različite polne subjektivacije. Dakako, i u odredbi ovog subjekta suštinski su strukturni odnosi koji omogućavaju da se feministkinja/feminista pojavi. Kada govori o feminističkom subjektu, Adriana Zaharijević ne polazi od pretpostavljene feminističke individue, od deklariranih feminista i feministkinja, već smatra važnijim

„pokazati kako su određeni načini mišljenja, govorenja i delovanja proizveli političke subjekte koji su imali moć i mogućnost da reprezentuju feminističko znanje i prakse, od pukog prenošenja njihovog govora, misli i činova“ (Zaharijević 2010, 196).

U pokušaju mišljenja emancipatorskih subjekata poći ćemo od određenih konstelacija u kojima se ti subjekti pojavljuju. Iako subjekti nisu koherentne jedinice, homogene celine, apstraktni totaliteti, možemo li ih misliti tako opšte da kažemo ‚mi‘? Ako nam je politički i teorijski bitan momenat solidarnosti u emancipatorskim borbama, onda bismo i u proleterskim i feminističkim borbama morali biti neko subjekatsko ‚mi‘, iako to ‚mi‘ nije organsko, koherentno. Prekidajući situaciju eksploatacije i dominacije, i otvarajući prostor za nemoguće, *mi proleter i proleterke, mi feministi i feministkinje, mi feministički proleter i proleterke...*

7 Pri čemu se u industrijskom kapitalizmu radnička klasa mislila kao skup onih koji rade naspram kapitalista koji su lenji, neradnici itd. No, da li bismo danas mogli reći da kapitalista ne radi? Nadalje, sam rad se preobrazio, posebno u svom imaterijalnom obliku,.

LITERATURA

- Badiou, Alain. 2006. *Sveti Pavao, utemeljenje univerzalizma*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Butler, Džudit. 2001. *Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama ,pola'*. Beograd: Samizdat B92.
- Butler, Judith. 2007. *Rodne nevolje. Feminizam i subverzija identiteta*. Ulcinj: Plima.
- Butler, Judith, Ernesto Laclau i Slavoj Žižek. 2007. *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- De Bovoar, Simon. 1983. *Drugi pol*. Beograd: BIGZ.
- Frejzer, Nensi. 2012. „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije.” U *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*, ur. Miloš Jadžić, Dušan Maljković i Ana Veselinović, 239–256. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Hard, Majkl i Antonio Negri. 2005. *Imperija*. Beograd: IGAM.
- Hennessy, Rosemary. 2000. *Profit and Pleasure. Sexual Identities in Late Capitalism*. London: Routledge.
- Lošonc, Alpar. 2009. *Moć kao društveni događaj. O intenziviranju i slabljenju moći*. Novi Sad: Adresa.
- Manieri, Rosaria. 1981. „Žena i istorijske suprotnosti građanskog društva kod Marxa.” *Marksizam u svetu* 8/9: 63–90.
- Marx, Karl i Friedrich Engel. 1985. *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed.
- Marks, Karl i Fridrih Engels. 2009. *Komunistički manifest*. Beograd: Centar za libertetske studije.
- Močnik, Rastko. 2011. „Tržište radne snage i sastav radničke klase.” U *Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije*, ur. Željko Popović i Zoran Gajić, 75–111. Novi Sad: AKO.
- Wallerstein, Immanuel. 2007. *Evropski univerzalizam. Retorika moći*. Cetinje: OFK.
- Zaharijević, Adriana. 2010. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Primljeno: 25.09.2012.

Prihvaćeno: 12.11.2012.

Back to Struggle Concepts: Class, Sex, Universality

Maja SOLAR

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

Summary: The author provides a structural definition of struggle concepts of class and sex. She problematizes not only identity theories and politics, but also those theories and politics of misidentification which omit analysis of relations of production. Instead of emphasising cultural materialism, she stands for (a return to) historical materialism. New emancipatory theory and politics entail a new definition of universality.

Key words: class, sex, universality, cultural materialism, critique of postmodern strategies, historical materialism, proletarian subject, feminist subject.